

Аннотация. Халқнинг “аёл ҳомий руҳ” ҳақидаги мифологик қарашлари момо образининг келиб чиқишига асос бўлган. Халқнинг тасаввурича, момолар руҳи аёлларга, уларнинг фаолиятида, шугулланадиган касб-корларида ҳаминша ёру мададкор бўлади. Аслида момо култи ҳақидаги қарашлар исломгача шаклланган диний-мифологик тушунчаларга бориб тақалади. Аниқроғи, унинг илдизи руҳларга ишончдан иборат анимистик тасаввурлар, культ мифлари билан туташ.

Калит сўзлар: мифологик қарашлар, момо образи, культ мифлари

Ўрта Осиё халқлари орасида момо руҳларнинг номи жуда кўп.¹ Халқ наздида **Момои Калон** – **Кагга момо** барча момо руҳларнинг бошлиғи саналади. Бошқа руҳлар унга бўйсунити айтилади. **Йўлчи момо** ўз аждодларига йўлда ва сафарда ҳомийлик қилувчи момо руҳдир. **Элчи момо** ўз элини қўллаб-қувватловчи, тирикларга ёрдам кўрсатувчи момодир. **Хабарбар момо** – хабар элтувчи, **Хабарбиёр момо** эса хабар келтирувчи, юз бериши мумкин бўлган воқеалардан олдиндан огоҳ этувчи руҳдир. Одатда, фолбинлик ва бахшилиқ қилувчилар уни ўзларига ҳомий деб билганлар. Бу момо руҳларнинг ҳар тўрталаси ҳам инсонларга эзгулик қилувчи мададкор руҳлар саналади. **Тўқ момо** номига тез-тез ис чиқарилиб, дуои фотиҳа ўқиб турилгани, яъни тириклар томонидан вақтида йўқланиб, “озиклантириб” борилгани туфайли ўз авлодларидан миннатдор бўлувчи руҳдир. **Гунг момо** – тириклигида гунг, гапира олмайдиган бўлиб яшаб ўтган аёл руҳи. Айтишларича, кўпинча улар шомон аёлларга ҳомийлик кўрсатаркан. **Момои пушти** ёки **момои мероси** аждод ҳомий руҳлардан бири бўлиб, шомонлик қилувчининг марҳум ота-онаси, аждодлари руҳи шу ном билан юритилган. Бу дунёни тарк этган аждодларининг касбидан, бойлигидан фойдаланадиганлар, одатда, шу момо руҳни ҳомий билиб, унга сиғинган. **Гумчи момо** йўқолган кишиларни ва нарсаларни топиб беришда ёрдам берувчи, излаб топишда йўл кўрсатувчи ҳомий момо тимсолидир. У фолбин шомонлар сиғиниб, мадад сўрайдиган ҳомий кучдир.

Кўриняптики, бу момо руҳлар, асосан, бажарадиган вазифасига қараб номланган. Баъзи момо руҳлар кўним топган манзил-маконига қараб номлангани кузатилади. Жумладан, **Кул момо** кул орасида, **Гул момо** гуллар, хусусан, қизил атиргул орасида, **Сувчи момо** сув ҳавзаларида кўним топиши айтилади. Бу момо руҳлар эҳтиётсизлик қилган одамга зарар етказиши мумкин. Агар одам кул тўкилган жойдан кечкурун ўтса ёки у ердан ҳожати учун фойдаланса, шунингдек, гул тагида ухлаб қолса, момо руҳлардан зарар топиши уқтирилади. Аммо Кул момо ва Гул момо ҳаммавақт ҳам инсонга зарар ва озор етказувчи ёвуз, рақиб куч сифатида талқин қилинмайди. Чунки гул ва кулдан ўрни келганда эзгу мақсад йўлида ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, лолагул, лолақизғалдоқ, наъматак, атиргул, чучмомо каби бир қатор гуллардан инсон саломатлиги йўлида фойдаланилиши кўпчиликка маълум. Ёхуд кулдан киннани ҳайдашда, кўз оғриғини даволашда фойдаланадилар.

Учуни момо, Ҳасуд момо, Мечкай момо, Кинна момо, Рўдапо момо ва **Шалпар момо** кабилар ҳам инсонларга рақиб бўлувчи ёвуз момолар қаторига киради. Учуни момо нопок ва бевақт юрган кишиларга йўлиқса, учинтириб касал қилиши айтилади. У кўпинча ўз аждодларига муносиб ворис бўлмаганларни жазолаши уқтирилади.

Ҳасуд ёки Ҳасад момо ҳам одамлар учун ёвуз, рақиб руҳлардан биридир. У яқин аждодларининг хасислиги ва бепарволиги оқибатида унутилиб, оч қолдирилгани учун хавfli руҳга айланган бўлади. Кўпинча улар қурбонлик талаб қилувчи оч арвоҳлар

¹ Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зеравшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.101-102.

сифатида кезиб юриши айтилади. Жумладан, **Мечкай момо** ҳам Ҳасад момо каби оч, еб тўймас ёвуз руҳлардан биридир. Бу ёвуз руҳ, одатда, одамларнинг тушида намоён бўлиб, ўзи учун қурбонлик беришга ундар экан. Агар туш кўрган киши вақтида унга атаб қурбонлик маросимини ўтказмаса, касалликка чалиниши, ё бирор бахтсизликка йўлиқиши мумкинлиги билдирилади. **Кинна момо** руҳи одамларнинг қорин бўшлиғига жойлашиб олиб, кучли оғриқ ҳосил қилиши, нигоҳи ўткир одамларга ўрнашиб, шу орқали атрофдагиларга зарар етказиши айтилади. **Рўдапо момо** жуда озғин ва касал аёл қиёфасида зарар етказувчи руҳ сифатида тасаввур қилинади. У, асосан, соғлом ва тўлақонли одамларга зарар етказишга уриниши таъкидланади. **Шалпар момо** одамга ёмон таъсир кўрсатиб, уни кучсизлантирувчи, шалпайтириб, ожизлантириб кўювчи руҳ сифатида тасаввур қилинади.

Момо руҳлар номи ранглар билан ҳам боғланган. Бунда момо руҳларга бағишланган маросимларда ёқиладиган чироқ – нукчалардан чиққан олов ва унинг тутуни ранги эътиборга олинган. Яъни олов ва тутуннинг оқ, қора, қизил, сариқ тусга киришига қараб момо руҳлар миқдори, характер-хусусияти, номи белгиланган. **Кўк момо**, **Қора момо** ва **Сариқ момо** ёвуз руҳлар қаторига киради. Улар кўпроқ одамларни касал қилиб, озор етказишга уриниши айтилади. **Сариқиз** ёки **Сариқ момо** сариқ сочли қиз ёки сариқ тусли товук кўринишида аёлларга ҳужум қилиши айтилади. **Оқ момо** эса инсонга ҳомий эзгу руҳлардан бири саналади. У жуда раҳмдил ва меҳр-шафқатли, саховатпеша сифатида талқин қилинади.

О.А.Сухарева тадқиқотларида **Хунхор момо** (қон сўрувчи), **Шалойим момо** (енгилтак, тутқич бермас), **Кашмири момо** (сеҳр-жоду қилишга алоқадор афсунларни ўргатувчи), **Аламон момо** (оломон, яъни кўпчилик бўлиб юришувчи момолар), **момо-пари** каби момо образларининг номлари учрайди. Лекин **Аламон момо** аёлларга озор, дард етказувчи, одамга қутилмаганда ташланиб қоладиган махлуқ кўринишидаги ёвуз руҳлардан бири сифатида ҳам талқин қилинади. **Шалойим момо** кўпинча чақалоқларга озор етказувчи, уларни нобуд қилишга интилувчи ёвуз куч сифатида талқин этилади. **Хунхор момо** эса жонзотларнинг, айниқса, инсонларнинг қонини сўриб ичувчи момо сифатида кўрсатилади. Хунхор момо учун кўпинча улоқ, қўй товук қабилардан қон чиқарилиб, у зарар етказган бемор даволанади. Акс ҳолда Хунхор момо беморнинг қонини сўриб, уни ҳолсизлантириши, ҳалок этиши мумкинлиги айтилади.

Л.Худойкулованинг “Ўзбек фольклорида Момолар култи” мақоласида Сариқ момо, Қора момодан ташқари яна **Титти момо**, **Очил момо**, **Гулсун момо**, **Ёзил момо** ва **Тувгич момо** номлари тилга олинади. Муаллифнинг маълумот келтиришича, шу етти момо образи халқ орасида ҳомиладор аёлларнинг асотирий ҳомийси сифатида тасаввур қилинади.¹

Ўзбек халқ аллаларида Уйқу момо образи ҳам учрайди. Халқ тасаввурида Уйқумомо – уйқу илоҳаси.

Қалдирғоч номи билан боғлиқ афсона ва афсунларда **Гўзал момо** номи учрайди. У кўз оғриғининг олдини олувчи, унга шифо бахш этувчи ҳомий момо тимсолидир. Ўтмишда кўз оғриғининг келиб чиқиши ва тарқалиши сабабларини билмаган кишилар бу касалликка азиз авлиёларнинг таъсири ёхуд ёмон руҳларнинг таъсири деб қараганлар.²

Халқ қурғоқчиликда ёмғир сўраб, Гулдур момо ҳамда Шалдир момога мурожаат қилган.

Қуриганмиш гул ҳовуз
Балиқлардан бирор из.
Гулдур момо, келсанг-чи,
Шалдир момо, келсанг-чи,
Савобдир емак балиқ.³

¹ Худойкулова Л. Ўзбек фольклорида Момолар култи. – Ўзбек тили ва адабиёти. – 2007. – 4-сон. – Б.50-53.

² Мирзаева С. Ўзбек халқ афсун-дуоларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти. – Т.: Истиклол, 2006. – Б.40-41.

³ Petersen Marilyn. Treasury of Uzbek Legends and Lore.- Toshkent: Qatortol-Kamolot, 2000. – Б.142. (Мерилин Петерсен 1996-2000 йилларда Тинчлик корпусининг кўнгиллиси сифатида Бухорода бўлиб, маҳаллий халқнинг урф-одат ва анъаналари билан қизиқиб, талай фольклор материалларини йиққан ва уларни инглиз тилига ўттирган ҳолда чоп эттирган).

Ушбу кўшиқда Гулдур момо – момоқалдирик, Шалдир момо – ёмғир тангриси сифатида тилга олинаётир. Маълумки, ёмғир чақириниш маросимларида Сушт хотин, Чала хотин номларига ҳам муружаат қилинади.

М.Жўраев яна ўзбекларнинг шамол култи билан боғлиқ мифологик тасаввурларининг матриархат даври эътиқодий қарашларига алоқадор алоҳида туркуми **Яли момо ёки Ялала момо** ҳақидаги инончлар тизимини ташкил этишини кўрсатиб ўтади.¹

Демак, ҳозирликча момо руҳларнинг 40 дан ортиқ номлари аниқландики, бу ўз навбатида, момо руҳларга ҳамда Момо култига ишонч Ўрта Осиё халқлари орасида бир мунча кенг ва муайян яхлит тизим кўринишида тарқалганлигини билдиради.

Шуниси ҳам борки, халқ орасида болани эркалаш учун айтиладиган куйидаги кўшиқда ҳомий момоларнинг етмишдан ортиқлиги таъкидланган:

Етмиш момонг орқандан
Бугдой олиб югурсин.

Момо руҳларнинг номи, сони бу даражада кўп ва ранг-баранг бўлганлиги учун, одатда, уларни умумлаштириб “*лашкар*” деб аташ халқ орасида ва шомонлик қилувчилар ўртасида ўзига хос анъанага айланган.²

Ёвуз момо руҳларга йўлиқиш халқ орасида “ажина чалибди”, “алвастига йўлиқибди”, “момолар тегишибди”, “момолар зиён берибди”, “момоларнинг шамоли тегибди” ёки “момоларнинг оғирлик ташлабди” каби иборалар билан изоҳланади. Бу ибораларнинг ҳар бири ўзига хос маънога эга.

Ҳомий момо тимсоли Ўрта Осиёда яшовчи халқлар орасида турлича номланади. Қирғизларда аёллар ва гўдақларнинг ҳомий момоси сифатида Умай эна руҳига сиғинилади. “Умай” сўзи “эзгу руҳ” тушунчасини билдиради. Аслида “Ума” – қадимги туркча сўз бўлиб, “она” деганидир.³

Фольклоршунос А.Мусақуловнинг таъкидлашича, инсон танасидаги туғма холлар ҳам Умайнинг изи ҳисобланган.⁴ А.Бернштам Умай момони аёл жинсидаги мифологик мавжудот, оила ўчоғи ва авлодлар давомийлиги ҳомийси бўлган, деб талқин қилади.⁵

Ўзбек ва тожик халқи орасида ёрдамчи, ҳомий момо руҳлар ҳақидаги қарашлар Бибимушкулкушод ва Бибисешанба каби эпик персонажлар тимсолида акс эттирилиши кузатилади.

Момо руҳга ишонч ва ҳурмат таъсирида айрим мифологик персонажларга “момо” сўзи кўшиб айтилганлиги кузатилади. Жумладан, чакмоқ руҳи – Момо Қалдирик, ой – Оймомо, биринчи аёл инсон – Момо Ҳаво, шамол тангриси – Чуй момо деб юритилади.

Момоларга эътиқод аёл кишиларга атаб қўйиладиган исмларда ҳам сезилади. Баъзи исмларга улуғворлик бахш этиш маъносида момо сўзи кўшиб айтилади.⁶

Б.Саримсоқов “Ўзбекларда қадимги даврлардан руҳларга дуалистик муносабатда бўлиш натижасида уларни Хизр, арвоҳ, **момолар**, парилар, чилтонлар, муаккиллар, қирқ қизлар, Бибимушкулкушод, Бибисешанба каби яхши; дев, алвасти, жин, ажина, суқ каби ёмон руҳларга ажратиш келинади”, – деб ёзади.⁷ Кўриняптики, момо руҳлар эзгу ва ҳомий руҳлар қаторида санаб кўрсатилаётир. Дарҳақиқат, айрим касалликлар номининг момо номига боғлаб айтилишини кузатиш мумкин. Масалан, киши баданига қизилча тошса, бу касалликнинг номи “Қизамиқ момо”, сувчечак тошса – “Қора момо” деб юритилади. Буларнинг барчаси мисолида момо руҳга нисбатан дуалистик қараш шаклланганлиги англашилади.

¹ Жўраев М. Ёмғир ёғдириш маросимлари // Ўзбек мавсумий маросим фольклори. – Т.: Фан, 2008. – Б.160-205.

² Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.101.

³ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т.: Ёш гвардия, 1987. – Б.125.

⁴ Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Т.: Фан, 2010. – Б.186.

⁵ Бернштам А. Социально-экономической строй Орхано-Енисейских тюрок УІ-УІІІ веков: Восточно-тюркской каганат и кыргызы. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – С.163.

⁶ Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1991. – 208 б.

⁷ Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик. 1-том. – Т.: Фан, 1988. – Б.173.

Момони инсу жинс, яъни мифологик тимсол сифатида, кўпинча пари ёки алвасти, ажина кўринишида тасаввур қиладилар. Бунда момо шу мифологик тимсоллар кўринишида инсонга зарар етказувчи ёвуз рух деб қаралади.

Эртақлардаги қон сўрувчи ёки болаларни ўғирлаб кетувчи мастон кампир, ялмоғиз кампир каби момолар тимсолининг келтирилиши ҳамда уларга қарши эпик қаҳрамоннинг кураши бевосита ёвуз момолар ҳақидаги қарашлар таъсирида шаклланган дейиш мумкин.

Ислом дини даврида аёл ҳомий кучлар, яъни Момо култи ҳақидаги қарашлар айрим реал шахсларга сингдирила бошлагани кузатилади. Жумладан, Анбар она, Биби Сешанба, Биби Мушкулкушо, Биби Рўипўш (ниқобдаги биби), Биби Ҳожатбарор, Биби Фотимаю Зухро, Биби Хадичаи Кубаро, Қизбиби, Биби Махсумаи пок, Биби Шахрабону кабилар шулар қаторига киради.

Момо рухлар ўзга, кўзга кўринмаслар олами вакили сифатида бизнинг тилимизни тушунмайди деган маънода уларга қарата бошқа тилда, масалан, ўзбеклар бўлса – тожик тилида, тожиклар бўлса – ўзбек тилида мурожаат қилиб, айтимлар айтганлар¹.

Умуман айтганда, момолар руҳи аёлларга, уларнинг фаолиятида, шуғулланадиган касб-корларида ҳамиша ёру мадаккор бўлади. Момо култи ҳақидаги қарашлар исломгача шаклланган диний-мифологик тушунчаларга бориб тақалади. Аниқроғи, унинг илдизи рухларга ишончдан иборат анимистик тасаввурлар, культ мифлари билан туташ.

Адабиётлар:

1. Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зеравшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.21.
2. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1991. – 208 б.
3. Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик. 1-том. – Т.: Фан, 1988. – Б.173.

¹ Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зеравшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С.21.